

TERORIZAM: SJEME ZLA

Bilandžić, Mirko (2010.) *Sjeme zla: Elementi sociologije terorizma*. Zagreb: Plejada, Synopsis, 255 str.

Sjeme zla: Elementi sociologije terorizma nova je knjiga Mirka Bilandžića, profesora s Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. S obzirom na dosadašnji opus autora, koji većinom obuhvaća tematiku nacionalne sigurnosti, međunarodnih odnosa i terorizma, *Sjeme zla* predstavlja svojevrsni očekivani ishod autorova višegodišnjeg rada. Knjiga je, između ostalog, nastala i kao dio istraživačkog projekta „Vojna kultura i identitet OS RH“ Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Kao što je vidljivo iz samog naslova, polazišna točka, odnosno znanstveni okvir za elaboraciju predstavlja sociologija, koju autor smatra najprimjerenijom za razumijevanje fenomena terorizma, ne zanemarujući pritom važnost i doprinos drugih znanstvenih disciplina. Objavljajući ključne dimenzije terorizma, autor objedinjuje neke od esencijalnih socioloških tema poput religije, ideologije, politike i ekonomije, te ih pritom upotpunjuje obilnom faktografskom građom. Osim što su navedene sociološke teme korištene kao deskriptivna oruđa, određene dimenzije terorizma i nacionalne sigurnosti dobivaju i svoju eksplanatornu komponentu primjenom socioloških teorija poput teorija moći, sukoba i socijalnog identiteta.

Osnovna tema knjige obrađena je kroz osam poglavlja i sadrži predgovor autora, uvod, popis kratica, zaključak, bilješke o autoru i popis literature s više od 350 korištenih izvora. Osnovna tematska poglavlja su sljedeća: „Terorizam i nacionalna sigurnost: kontekstualni okvir“, „Terorizam kao predmet nacionalne sigurnosti“, „Povijest terorizma: od

poželjnog državnog do nepoželjnog antidržavnog djelovanja“, „Pojam i sadržaj terorizma: zašto terorizam nije moguće definirati?“, „Sociopolitička i sociopsihološka obilježja terora, terorista i terorizam“, „Teroristički akti“, „Terorističke organizacije“ i „Protuterorizam i protuterorističko djelovanje“. *Sjeme zla* možemo sadržajno podijeliti na dva dijela. Prva dva poglavlja daju općenitiji uvid u koncept nacionalne sigurnosti, a preostalih šest poglavlja predstavljaju supstantivnu i funkcionalnu analizu fenomena terorizma.

Uvod, osim prikaza sadržaja knjige, sadrži autorovu argumentaciju glede odabira sociologije kao polazišnog znanstvenog okvira. Također je istaknuta važnost razumijevanja odnosa terorizma i nacionalne sigurnosti i važnost razumijevanja konkretnog uzroka terorizma jer, zanemarujući upravo etiološki usmjerena djelovanja, sve postojeće i većinom preventivne protuterorističke strategije „podnose“ prijetnje suvremenog terorizma.

Prvo poglavlje, uz teorijsko-konceptualni uvod o nacionalnoj sigurnosti, prikazuje niz slučajeva u kojima je iz „operacionalizacije“ nacionalne sigurnosti proizašlo više nesigurnosti, nego sigurnosti. Kreiranje strategija nacionalne sigurnosti na nedostatku pouzdanih informacija i/ili na pukoj intuiciji proizvodi takozvanu sigurnosnu dilemu koja sustavno rezignira (optimalnu) razinu sigurnosti u međunarodnoj zajednici, ali i unutar samih država. Takav karakter ostvarivanja nacionalnih interesa prikazan je na nizu slučajeva tajnog djelovanja CIA-e ili američkog rata u Iraku 2003. godine. Ugrožavanja nacionalne sigurnosti iz gospodarskog aspekta prikazana

su u okviru „pomoći“ Međunarodnog monetarnog fonda državama kao što je Argentina. Na primjeru Ruske Federacije, Kine i Velike Britanije prikazane su situacije kada djelovanja u ime nacionalne sigurnosti nadilaze sigurnost građana vlastite države. Dok određeni subjekti poput terorističkih organizacija u pravilu predstavljaju stalnu prijetnju nacionalnoj sigurnosti, na primjeru Afričkog nacionalnog kongresa i poljskog sindikata Solidarnost prikazan je postupan prijelaz ugrožavatelja nacionalne sigurnosti spram nositelja vlasti. Također je prikazan sve prisutniji fenomen privatizacije nacionalne sigurnosti koji dodatno povećava kompleksnost samog koncepta nacionalne sigurnosti zbog infiltracije logike tržišnog liberalizma u područje državnog monopola nad legitimnom primjenom sile. Svi navedeni primjeri pokazuju kako djelovanja u ime nacionalne sigurnosti i interesa nerijetko imaju negativne posljedice koje produbljuju društvene nejednakosti, stvarajući pritom uvjete za nastanak terorizma.

U drugom poglavlju detaljnije je razrađen koncept i sadržaj nacionalne sigurnosti, prvenstveno u smjeru šire (re)konceptualizacije sigurnosti konceptima ljudske i društvene sigurnosti. Ta nužnost proizlazi iz činjenice da dominantni oblici sukoba u današnje vrijeme više nisu međudržavni ratovi. Upravo zbog prevalencije unutardržavnih sukoba i terorizma, društvena sigurnost navedena je kao najpogodniji okvir za analizu sigurnosti. Također je prikazana perspektiva i suodnos terorizma s globalnim trendovima poput multiplikacije svjetskih sila, siromaštva, energetske transformacije, ekoloških migracija, itd. S obzirom na to da će u središtu pozornosti i dalje biti nestabilne regije Latinske Amerike, Bliskog istoka, Balkana, jugoistočne Azije i posebice sjeverne i subsaharske Afrike, razmatra se problem daljnjeg porasta kompleksnosti i intenziteta terorizma.

Treće poglavlje obrađuje povijest terorizma, odnosno djelovanje koje danas nazivamo terorističkim s obzirom na to da je termin nešto novijeg datuma, za razliku od same prakse koja ima tisućljetnu „tradiciju“. U okviru začeta terorizma govori se o židovskim zelotima, islamskim Haridžijama i asasinima. Sljedeće istaknuto razdoblje je „vladavina terora“ tijekom Francuske revolucije. U tom periodu termin „teror“ istovremeno postaje dijelom političkog diskursa i poželjnim oblikom državnog djelovanja. Prikaz geneze terorizma kao nepoželjnog antidržavnog djelovanja započinje nizom slučajeva politički motiviranih atentata i anarhističkih djelovanja od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata. Nadalje se prati postupno povećanje kompleksnosti terorizma integriranjem revolucionarnih, nacionalističkih i antikolonijalnih konotacija. Uz tada već „teroristički uzavrelu“ Latinsku Ameriku, svojevrsnu kulminaciju predstavlja razrada druge polovice 20. stoljeća kada na europskom području započinju djelovanja radikalne ljevice, IRA-e i ETA-e, a na Bliskom istoku djelovanja terorističkih organizacija islamističkog predznaka. Zbog višerazinske složenosti posthladnoratovskog razdoblja, terorizam na području Bliskog istoka postaje „ideal-tipski“ primjer suvremenog terorizma, koji istovremeno sadrži tolike razine proturječnosti, paradoksalnosti i složenosti da se uspješno opire jednoznačnom definiranju.

Problematika definiranja terorizma tema je četvrtog poglavlja. Naveden je niz mogućih definicija pomoću kojih dobivamo uvid u osnovni sadržaj terorizma. Svi se oblici definicija razlikuju prema sadržajnim nijansama koje reflektiraju određene sociopolitičke tendencije ili svoj prostorno-vremenski kontekst. Poglavlje prikazuje izvore takve teorijske neusuglašenosti, ali i implikacije koje iz toga proizlaze. Zaključak poglavlja sadrži identifikaciju onoga što je zajedničko svim navedenim definicijama. Prije svega, to je primjena terora

i nasilja kao sredstva za ostvarenje političkih ciljeva, što istovremeno predstavlja početnu relaciju za razumijevanje terorizma. Međutim, upravo iz navedene relacije proizlazi svojevrsni paradoks koji otežava rješavanje terorizma.

Peto poglavlje obrađuje sociopolitička i sociopsihološka obilježja terora, terorista i terorizma. Raspravlja se o tome postoje li određene (psihopatološke) karakteristike koje pojedinca determiniraju kao terorista, odnosno postoje li osobe koje su svojim rođenjem predodređene da postanu teroristi. Prema tome, postavlja se i pitanje o postojanju nekog univerzalnog profila terorista. Drugi smjer objašnjenja više stavlja naglasak na proces političke (re)socijalizacije zbog raznih utjecaja kulture, ekonomije i religije, nego na dispozicijske karakteristike. Postavlja se i pitanje postoji li neki univerzalni sociopolitički kontekst koji pogoduje nastanku terorističkih organizacija. Zatim, na primjeru poznatijih terorističkih organizacija, autor objašnjava njihovo unutarnje funkcioniranje (regrutiranje novih članova, struktura moći, indoktrinacija, kažnjavanje, itd.). Preostali dio poglavlja obrađuje razliku između terora i terorizma u relacijama cilj-sredstvo i nasilje-političko djelovanje. Na kraju je analizirana sadržajna valjanost sintagme „religijski terorizam“.

U šestom se poglavlju pomoću niza statističkih pokazatelja obrađuje kvantitativna pojavnost terorističkih akata s obzirom na vrijeme, države, regije, strukturu i broj žrtava, ciljeve napada, taktike i oružje. Korištene studije prate djelovanja suvremenog terorizma od 1968. godine.

Sedmo poglavlje sadrži deset studija slučaja u kojima su lapidarnim opisom prikazane neke od najznačajnijih terorističkih organizacija. Sve obrađene studije slučaja sadrže primjeren opseg informacija potrebnih za suštinsko razumijevanje nastanka i djelovanja tih organizacija. Poglavlje započinje objašnjenjem što je to islamizam (politički islam),

kako je nastao i što ga karakterizira kao jednu od modernih političkih ideologija. U okviru islamizma opisane su sljedeće organizacije: Al-Kaida, Hamas, Egipatska islamska grupa, alžirska Oružana islamska grupa i Hezbolah. S obzirom na to da o Al-Kaidi možemo govoriti kao o subjektu međunarodnih odnosa, posvećena joj je i najveća pozornost. Kako bi se ilustrirala kompleksnost islamskog svijeta, sljedeći opis odnosi se na sekularne islamske terorističke organizacije u okviru kojih je obrađen Fatah. Uz opise organizacija, autor im pridaje i sljedeće analitičke imperitive: strategijske razlike (globalno-nacionalno), pripadnost različitim religijskim grupacijama i različitost načina djelovanja. Navedene razlike nerijetko generiraju sukobe između samih organizacija. Europski terorizam predstavljen je opisom Irske republikanske armije i Baskijske domovine i slobode. Preostali dio poglavlja obrađuje Oslobođilačke tigrove tamilske domovine i Afrički nacionalni kongres.

Tema osmog poglavlja je protuterorizam i protuterorističko djelovanje. Reakcije država sumirane su na dva ključna koncepta: „teroriziranje terorizma“ i „teroriziranje teroriziranih“. Oba koncepta ekspliciraju kako su reakcije država podjednako nasilne ili moralno i pravno upitne kao i sami teroristički akti. Gotovo uvijek zanemarujući uklanjanje uzroka terorizma, države „teroriziraju terorizam“ intenzivnom upotrebom instrumenata iz područja kriminalizacije, militarizacije ili nacionalnih obavještajnih sustava. S druge strane, često poduzimaju protuustavne akcije kojima dodatno teroriziraju vlastite državljanke. Navedeni koncepti prikazani su opisom reakcija Velike Britanije na djelovanja IRA-e i reakcije SAD-a nakon udara Al-Kaide 2001. godine. Nadalje, reakcija međunarodne zajednice prikazana je kroz postupni razvoj i nadopune dokumenata Ujedinjenih naroda i Europske unije kojima se regulira protuterorističko djelovanje. Posljednji dio poglavlja obrađuje

sociopolitičke učinke terorizma, odnosno možemo li terorizam smatrati (ne)efikasnom političkom strategijom. Pritom su korišteni podaci određenih znanstvenih studija kako bi se ilustrirao omjer broja terorističkih organizacija koje su prestale djelovati jer su bile ili svladane ili uključene u političke procese ili su u konačnici ostvarile ciljeve. Irska republikanska armija i Baskijska sloboda i domovina, primjerice, djelomično su ostvarili svoje ciljeve, dok ih je Afrički nacionalni kongres u potpunosti ostvario, a određene islamske/islamističke organizacije postale su (su)nositelji vlasti u svojim državama.

Vrijednost ove knjige proizlazi iz sistematične razrade osnovnih poddomena terorizma. Čitatelju je dan precizan uvid u to što terorizam čini i što čini terorizam, a da pritom jednostavnost opisa i objašnjenja ne umanjuje zastrašujuću kompleksnost samog fenomena. Uz takav konzistentni teorijsko-konceptualni

okvir, nailazimo na sljedeću vrijednost knjige a nju čini impresivna količina informacija, posebice u okviru studija slučaja. Doduše, samo regionalno gledano, studije slučaja ne uključuju primjer organizacije iz Latinske Amerike. Autor unutar svake teme eksplicira ključne probleme i spoznaje, posebice u vidu fiksacije postojećih protuterorističkih strategija na ublažavajuće i/ili preventivne mjere, umjesto na otklanjanje samih uzroka terorizma. Također, autor jednako efikasno opovrgava populističke zablude o sadržanoj i etiološkoj univerzalnosti terorizma, religiji kao uzroku terorizma, biološkoj i psihopatološkoj determiniranosti terorista itd. Iako knjiga baca naglasak na sociologiju kao polazišnu znanstvenu perspektivu, evidentna je autorova interdisciplinarna upućenost u ovu tematiku. Osim toga, pristupačan i elegantan stil i način pisanja čine ovu knjigu prikladnom i za širu čitalačku publiku.

Goran Koletić

NOVO PLEMSTVO: OBAVJEŠTAJNE AGENCIJE RUSKE FEDERACIJE

Soldatov, Andrei; Borogan, Irina (2010.) *The New Nobility: The Rebirth of the Russian Security State*. New York: PublicAffairs, 301 str.

Knjiga *The New Nobility: The Rebirth of the Russian Security State* bazirana je na desetogodišnjem istraživanju rada i djelovanja ruskih tajnih službi. Istraživanje ruskih sigurnosnih službi pokazalo se za autore iznimno opasnim upravo zbog vladine netolerancije prema kritici, te ljubomorne protekcije vlastitih aktivnosti.

Andrei Soldatov započeo je 1996. godine karijeru kao novinar popularnih ruskih novina *Segodnya*. Sljedećih godina objavljivao je u nekoliko ruskih medija kao što su *Kompania*, *Izvestia* i *Versiya*. Tijekom 2000. godine započeo je svoj najvažniji dugogodišnji projekt, web-stranicu *Agentura.Ru*. Zbog objavljivanja podataka o ruskoj vladi i sigurnosnim službama često je bio meta istraživanja i kaznenih optužbi Federalne sigurnosne službe (FSB-a). Posljednjih godina Soldatov redovno komentira terorizam i obavještajna pitanja za *Vedomosti*, *Radio Free Europe* i *BBC*, a također je kolumnist za *Ezhednevny Journal*. Autor je i poglavlja o ruskim tajnim službama u knjizi koju je Praeger izdao 2008. godine *PSI Handbook of Global Security and Intelligence: National Approaches*. Irina Borogan karijeru je započela iste godine te u istim novinama kao i Soldatov. Krajem 1990-ih godina izvještavala je o NATO-ovom bombardiranju Srbije. Nakon toga je, zajedno sa Soldatovim, osnovala web-stranicu *Agentura.Ru*. Ona je također bila pod povećalom FSB-a zbog dugogodišnjeg istraživanja o sigurnosnim službama i rastu njihovog utjecaja na nacionalnoj i međunarodnoj sceni. Danas redovito komentira za *Radio Free Europe* i ruski *BBC*. Autori su 2004. godine zajedno objavili publikaciju *New Pa-*

riot Games, o načinu na koji su tajne službe evoluirale od 1991. do 2004. godine.

Knjiga *The New Nobility: The Rebirth of the Russian Security State* ima 301 stranicu: sastoji se od predgovora, tri dijela (unutar osamnaest poglavlja) i zaključka. Također, na kraju su dva dodatka (*appendix*): „*Structure of the FSB*“ i „*The Evolution of the FSB*“, zahvale (*acknowledgments*), bilješke (*notes*), kazalo (*index*) i bilješke o autorima.

Predgovor je napisao uvaženi britanski novinar Nick Fielding koji je i samim autorima pružio veliku podršku tijekom istraživanja. Kao osnovnu vrijednost ove knjige naglašava takozvanu enciklopedijsku upućenost autora u djelovanje novostvorene obavještajne birokracije pod vodstvom „novog plemstva“. Nakon raspada Sovjetskog Saveza, tijekom 1990-ih i 2000-ih, sigurnosne službe su igrale ključnu ulogu u ponovnom dokazivanju moći Rusije, zastrašivanju političkih oponenta i obavještajnom djelovanju. Stoga je vrijednost knjige još i veća jer autori daju ultimativnu kritičnu sliku ruske vlasti u društvu u kojem kritika nije prihvaćena.

Dijelovi i poglavlja knjige su sljedeći:

I. *The FSB Regains Power* (FSB ponovno stječe vlast)

Introduction 1. *The Down of the New Era: The Birth of the FSB* 2. *Friends in High Places: Cultivating the Security Services* 3. „*The Interests of the State Demand it*“: *Spymania* 4. *The Threat Within: Infiltrating Countermovements* 5. *Targeting Extremism: The Rise of „Watchdog Surveillance*“ 6. *Living off the Fat of the Land: The New Elite* 7. *The Love of the Game: The FSB and*

National Sport 8. *The Renaissance of Yuri Andropov* 9. *The Propaganda Machine: Image-Making and the FSB* 10. *The Secret Underground* 11. *Lefortovo Prison*

II. *Response to Terrorism* (Odgovor na terorizam)

12. *The Nord-Ost Siege* 13. *The Beslan Crisis* 14. *The Russian Response* 15. *Extra-judicial Killings*

III. *Activity Abroad* (Aktivnosti u inozemstvu)

16. *Assassinations* 17. *FSB Intelligence* 18. *Hackers, Conclusion*

Autori odmah u prvom dijelu knjige, „FSB ponovno stječe vlast“, daju povijesni razvoj Federalne sigurnosne službe (Federalnaya Sluzhba Bezopasnost - FSB). Dakle, nastala je kao moderni nasljednik Komiteta državne sigurnosti (Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti - KGB) nakon što se on raspao 1991. Devedesete su godine za sigurnosne službe predstavljale mutno i neodređeno područje, jer se veliki broj bivših agenata KGB-a našao u privatnoj službi oligarha nastalih u divljem kapitalizmu. Posljednjih deset godina, pod vodstvom Putina, sigurnosne službe dobivaju novi polet. Visoki dužnosnici FSB-a, većinom bivši članovi KGB-a, predstavljaju novu rusku elitu, zaštićenu od kontrole javnosti, ali i parlamenta. Osim toga, agencija nikada nije objavila budžet i broj zaposlenika. Prema mišljenju autora, novostečena sloboda djelovanja, neograničena partijskim nadzorom, poprimila je sličnosti nemilosrdnih *mukhabarata*, tajne policije u arapskom svijetu koja štiti autoritarne režime. Ovlasti današnjeg FSB-a sežu od kontrole elektroničkih medija i nadgledanja političkih neistomišljenika do granične kontrole i prava na provođenje oba- vještajnih operacija u inozemstvu.

Kao pravi početak, što i naslov poglavlja kaže, „rođenje FSB-a“ započinje 1998. godine (iako FSB pod tim imenom postoji od 1995.) dolaskom Vladimira Putina, bivšeg člana KGB-a, na mjesto direktora. Pod njegovim vodstvom nezavisnost su izgubile porezna policija ili primjerice komunikacijska agencija, ali i ministarstvo vanjskih poslova. Također, na sva čelna mjesta postavljeni su njemu bliski ljudi. Osim državne kontrole, obnovljene su bliske veze i s Ruskom pravoslavnom crkvom koja je blagosloвила borbu sigurnosnih službi protiv neprijatelja države, a zauzvrat dobila protekciju FSB-a protiv katoličke ekspanzije. Kao jedan od osnovnih ciljeva održavanja trenutnog političkog stanja, FSB je postavio obra- čunavanje ne samo sa stranim špijunima koji su djelovali unutar ruskih organizacija, nego i kontrolu disidenata, političkih oponenta i nevladinih organizacija. Stvorio se sustav „*watchdog surveillance*“ za borbu protiv svih oblika ekstremizama, što uključuje političke proteste protiv režima, kritičko pisanje o sigurnosnim službama i participiranje u nezavisnim sindikatima ili omladinskim udrugama.

Prema mišljenju autora, propaganda FSB-a realizira se kroz naglašavanje slavne sovjetske prošlosti, posebno brutalnog šefa KGB-a s najduljim stažem, Jurija Andropova, koji se prikazuje kao pjesnik koji je imao smisla za ekonomiju i radio na sprečavanju korupcije. Osim prošlosti, prikazuju se slavna djela o specijalnim agentima FSB-a kroz različite propagandne filmove u kinima i na televiziji. No, najboljim propagandnim mehanizmom smatraju se dokumentarni filmovi, jer su jeftini, mogu se brzo napraviti i mogu se prezentirati kao nezavisno mišljenje novinarskog istraživanja (95% točne informacije i dodatak koji pretvori informaciju u dezinformaciju). I dok su devedesete godine pod Jeljcinom otvorile određene novinarske slobode, Putinova želja za kontrolom nad svim područjima dovela je

do obnovljenih sovjetskih praksi, procesa iza zatvorenih vrata bez postavljanja pitanja.

Drugi dio, „Odgovor na terorizam“ temelji se na konkretnim slučajevima obračunavanja ruske vlasti i FSB-a s terorističkim napadima na ruskom tlu, ali i u inozemstvu. U jesen 2002. godine, tijekom jednog od najozbiljnijih napada na ruskom tlu od 1995. godine (napad na bolnicu u gradu Budenovsk), ruske službe sigurnosti pokazale su se iznimno nesposobnima i neorganiziranim tijekom talačke krize. Za vrijeme mjuzikla *Nord-Ost* čečenski teroristi zarobili su u kazalištu 920 ljudi pod prijetnjama oružjem i eksplozivom. Osnovni zahtjev bio im je bio obustavljanje rata u Čečeniji u roku od tjedan dana. Posljedice pregovaranja FSB-a dovele su do smrti 130 talaca i mnoštva nerazriješenih pitanja. Između ostaloga, zbog čega su ruske vlasti upumpale snažni plin za uspavljivanje u kazalište, koliko je zapravo ljudi poginulo, zašto su egzaktni podaci o čitavom napadu zataškani, a opsada proglašena pobjedom nad terorizmom, dok su svi visoki dužnosnici koji su u njoj sudjelovali odlikovani. Tijekom ljeta 2004. godine uslijedilo je nekoliko manjih terorističkih napada, za koje se retrospektivno smatra da su služili kao diverzija za napad koji će se dogoditi u rujnu iste godine. Naime, 40 terorista zarobilo je 1100 ljudi u školi u Beslanu u Sjevernoj Osetiji, što je kauzalno dovelo do smrti 334 taoca, od toga 186 djece. Autori navode da je napad pokazao katastrofalnu nekoordinaciju ruskih sigurnosnih službi i anarhiju jasnog zapovjednog lanca. Unatoč snažnom javnom pritisku nitko iz službi sigurnosti nije kažnjen zbog očitih promašaja u protuterorističkoj opsadi u Beslanu.

Autori navode da tijekom ovih napada Rusija nikada nije objavila rat Čečeniji, već su provedene protuterorističke operacije u kojima službe zakona moraju djelovati po pravilima ruskog kriminalnog kodeksa. Među kriminalnim aktivnostima navodi se i

terorizam, što službama sigurnosti daje pravo da teroriste zadrže, optuže, te da im se sudi. Predsjednik Medvedev je 2009. godine proglasio kraj ovoga „posebnog sigurnosnog režima“ i obustavu protuterorističkih operacija na području Čečenije.

U trećem dijelu indikativnog naslova „Aktivnosti u inozemstvu“ autori govore o proširenju djelovanja sigurnosnih službi na atentate neprijatelja države u inozemstvu. Atentati su bili upućeni prema čečenskim neprijateljima, ali i prema bivšim agentima FSB-a. Najpoznatiji je takav slučaj Aleksandra Litvinenka koji je tvrdio da mu je FSB naredio da ubije oligarha Berezovskog. Litvinenko je tražio politički azil u Londonu, čime je prekršio pravila FSB-a. Umro je 2006. godine od posljedica trovanja visoko radioaktivnim sastojkom plutonija-210. Najučinkovitijom nadržavnom strukturom u borbi protiv tri zla: terorizma, separatizma i ekstremizma, pokazala se Regionalna antiteroristička struktura (RATS) nastala 2004. godine kao ogranak *Shanghai Cooperation Organization* (SCO) iz 2001. godine (države članice: Kina, Kazahstan, Kirgistan, Rusija, Tadžikistan i Uzbekistan). Nema egzaktnog podatka koliko je ljudi, kao posljedica kooperacije sigurnosnih službi unutar RATS-a, zarobljeno, deportirano ili nestalo. U posljednjem poglavlju pod naslovom „Hakeri“ autori elaboriraju rastući interes ruske vlade za korištenjem svijeta interneta. Dopuštajući militantnim nacionalistički orijentiranim hakerima da se uključe u borbu protiv terorizma, sigurnosne službe su se uspjele distancirati od samih djela, dok su njihovi ciljevi ipak provedeni.

Autori knjigu zaključuju rezimiranjem razloga uspona i dominacije FSB-a u Rusiji na početku 21. stoljeća. Prikazuju Putinovu odlučnost da sigurnosne službe zauzmu centralno mjesto moći i prestiža unutar ruskog društva. Soldatov i Borogan su činjenicama i dugogodišnjim istraživanjem prikazali nemo-

ralnost, beskrupuloznost i gramzivost službi sigurnosti koje su morale biti vođene pravilom zakona. No, pokazalo se da su njihovi osobni interesi i interesi državne vlasti koju štite i dalje iznad zakona.

U knjizi *The New Nobility: The Rebirth of the Russian Security State* autori Andrei Soldatov i Irina Borogan daju koncizan pregled svojih istraživanja tijekom posljednjih deset godina, koja su uglavnom objavili na web-stranici *Agentura.Ru*. Na tristotinjak stranica opisan je i bilješkama potkrijepljen svaki podatak, intervju ili opis događaja. Također, nisu izostavljeni ni dodaci s kronološkim pregledom strukture i evolucije FSB-a koji vjerno prikazuju, kako je neki nazivaju, renesansu KGB-a u nešto drukčijem ruhu. No, važno je naglasiti da ova renesansa neće

voditi povratku planskoj ekonomiji Sovjetskog Saveza jer je „novo plemstvo“ previše osjetilo moć i povlastice lagodnog života na vrhu novonastalog kapitalizma. Možda upravo zbog uvriježenog naslijeđa nepotizma carske Rusije i Sovjetskog Saveza i već spomenutog lagodnog života, službe sigurnosti u Rusiji dan danas nisu našle efektivan način borbe protiv terorističkih napada. Ni 2010. godina nije donijela mir budući da je u ožujku poginulo četrdeset ljudi od posljedica bombaškog samoubilačkog napada. Knjiga Soldatova i Borogan definitivno, detaljno i razumljivo prikazuje da, ako Rusija želi demokraciju i modernizaciju (što je Medvedev naglasio kao ciljeve), službe sigurnosti nikako ne smiju zaostati u autoritarnim tradicijama.

Aleksandra Grubić

PRVI MODERNI POPIS STANOVNIŠTVA

Historijski zbornik (2010.), LXIII(1). Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu/ Srednja Europa, 412 str.

Popisi stanovništva neiscrpno su vrelo podataka za znanstvenike različitih znanstvenih područja. U njima se mogu iščitati ne samo demografski podaci već i mnoštvo drugih, istraživačima društvenog i humanističkog smjera, zanimljivih podataka. Osim općih podataka o broju, gustoći naseljenosti, etničkom/nacionalnom i vjerskom sastavu stanovništva, iz njih doznajemo i stupanj pismenosti, vrstu gradnje i veličinu kuća, područje doseljenja stanovništva, ali i statističke podatke o dobi stanovnika, gospodarskoj i kulturnoj razvijenosti određenog područja i još mnogo toga.

U novom broju *Historijskog zbornika* objavljeni su brojni znanstveni i stručni članci, prikazi knjiga i znanstvenih skupova i čak četiri *In memoriama*. Članci su zanimljivi i poticajni, kako za radoznale čitatelje tako i za proučavatelje povijesnih tema, a među njima se ističu: Gregl-Kovačev-Štefanec - „Prilozi za povijest diplomacije i vojnokrajškog ratovanja u 16. st.“; Dragan Markovina - „Reformska nastojanja Mletačke Republike u Dalmaciji u drugoj polovici 18. stoljeća u kontekstu novih odnosa moći na jadranskom prostoru“ i Danijel Vojak - „O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?“. U rubrici Historiografija piše Ozren Kosanović „Prilog za bibliografiju radova o povijesti srednjovjekovnog Vinodola sa historiografskim pregledom“, a „Teorijsko-istraživački pristupi/ Historija sjećanja i pamćenja“ priredio je Branimir Janković uz tekst Francese Amelie Yates „Umijeće pamćenja“.

Ipak, važnošću se ističe tematski blok od osam tekstova koje su autori izložili na

Okruglom stolu organiziranom u povodu „150. obljetnice prvog modernog popisa stanovništva 1857.“ održanom u prosincu 2007. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Organizator je bio Odsjek za povijest, a suorganizatori Društvo za hrvatsku povjesnicu i Društvo za ekonomsku povijest i ekohistoriju.

Prikazani zaključci i dostignuća znanstvenih istraživanja do kojih se došlo u analizi prvog modernog popisa stanovništva u Habsburškoj Monarhiji, ukazuju i na brojne mogućnosti dodatnih različitih disciplinarnih znanstvenih propitivanja koja nude i prošli i suvremeni popisi stanovništva.

U kratkom uvodnom dijelu Željko Holjevac pojašnjava čitateljima u čemu je važnost navedenog popisa, i popisa stanovništva uopće, te zašto je to prvi moderni popis stanovništva. Tako doznajemo da je primjena načela *kritičnog trenutka*, odnosno popis stanovništva koji se obavlja u jednom danu na cijelom teritoriju te obuhvaća svo stanovništvo, ono što ga deklarira kao prvi moderni popis stanovništva.¹ Do tada su popisi, a Carstvo je svoje podanike popisivalo i prije, bili odrađivani u dugom vremenskom razdoblju, ponekad i s prekidima, na različitim područjima u različito vrijeme, bez jasno postavljenih kriterija. Takvi popisi su važan izvor podataka u historiografiji, ali za statističku obradu i demografske analize tek ih je primjena načela kritičnog trenutka učinila

¹ O koncepciji i metodologiji prvog modernog popisa stanovništva u Habsburškoj Monarhiji pisala je Božena Vranješ-Šoljan, vidi: Božena Vranješ-Šoljan: „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji 1857.: Koncepcija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 40, br. 2, 2008.

znanstveno relevantnim izvorom podataka.

Statistički podaci i njihova znanstvena analiza primjenom kvantitativne metode nisu važni samo za potpuniju sliku prošle stvarnosti, kako to historiografi definiraju. Oni su zbog vrste podataka koje donose nezaobilazni izvori spoznaja i u sociološkim i politološkim analizama. Iz njih se iščitavaju demografska kretanja stanovništva – odnos rođenih i umrlih, broj radno sposobnih kao broj vojno sposobnih obveznika, odnos muško-ženskog stanovništva, postotni udio djece i staraca u ukupnom broju stanovnika nekog područja, države, regije ili upravne općine kao najmanje popisne cjeline. U njima se nalaze i podaci o pretežitom zanimanju stanovnika, postotni pokazatelji udjela stanovništva u određenoj gospodarskoj djelatnosti, iz kojih se iščitava industrijalizacija nekog područja, ali i postotak domicilnog i doseljenog stanovništva, kao i područje doseljenja. Popisi stanovništva osim toga donose podatke o etničkom i vjerskom sastavu stanovništva i njegovom prostornom rasporedu, važne za istraživanje sigurnosnih aspekata prostornog rasporeda stanovništva.

Statistički podaci koje donose popisi stanovništva egzaktni su i kao takvi nepresušni izvor podataka i problemskih pitanja. Zato su Okrugli stol i prezentirani tekstovi mogući model propitivanja i istraživanja popisa stanovništva, i to ne samo onoga iz 1857. godine.

Petar Korunić u svoja dva teksta, „Početak etnografske statistike u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva“ i „Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1857.“, povremeno polemičkim tonom pridonosi aktivnijem odnosu i promišljanju statističkih podataka kao izvora u historiografiji, ali upućuje i na druge, moguće analize koje iz toga proizlaze. U suvremenim raspravama o identitetu, nacionalnosti ili etničnosti, analize popisa stanovništva Habsburške Monarhije/

Austro-Ugarske važne su za utvrđivanje prostornog i brojčanog rasporeda različitih etniciteta, ali i za propitivanje njihova međusobnog odnosa na sociološkoj razini. Korunić u svojim tekstovima pokreće nekoliko problemskih pitanja, a jedno od njih je treba li razlikovati samoidentifikaciju elite/preporoditelja od mogućnosti samoidentifikacije nepismenog stanovništva hrvatskih krajeva polovicom 19. stoljeća? Autor upozorava da su mogućnosti praćenja etničke, kasnije nacionalne osviještenosti stanovništva velike i da se do točnih i iscrpnih podataka može doći isključivo kombinacijom podataka dobivenih kvantitativnom analizom statističkih podataka o materinskom jeziku, jeziku komunikacije, vjerske pripadnosti i obveznom analizom arhivskog gradiva. Pritom postavlja znak pitanja kraj uvriježenog mišljenja o postojanju nacionalnih elita i osobito njihova presudnog utjecaja na formiranje nacionalne svijesti. Korunićeve teze iznesene na popisu stanovništva iz 1857. godine, i njegovo razmišljanje o mogućnostima koje statistički podaci nose u sebi, zanimljivo je kao mogući model širih socioloških razmišljanja u suvremenom svijetu. Primjerice, koliko utjecaja u suvremenom razmatranju anacionalnosti imaju današnje elite, pri čemu se ne misli na uobičajeno shvaćanje elita i elitnog intelektualnog potencijala koji nude društveno-humanistički profili znanstvenika i intelektualaca. Svijet 21. stoljeća, orijentiran isključivo na kapital, svoj elitni dio društva prepoznaje uglavnom u menadžerskom/upravljačkom svijetu bijelih okovratnika, a on je zarobljen isključivo i samo kapitalom i tržištem, i već je u drugoj polovici 20. stoljeća izašao iz okvira nacionalnog jer mu je ono, tržišno gledajući, bilo nedostatno.

Tako u suvremenom svijetu multikulturalnost postaje „obveza“. Hrvatska ima bogato iskustvo multikulturalnog života ne samo u sadašnjosti već osobito u prošlosti. Proučavanje multikulturalnih očitovanja u prošlosti nudi

moguće odgovore za sadašnjost. Primjerice, kako teče samoidentifikacija i kako se samoidentifikacijom identificira „drugoga“. Tko je taj „drugi“ i kakav je njegov položaj, kada se netko prepoznaje kao „drugi“ i koji su to društveni i politički procesi koji do toga dovode? Suvremenost u historiografskoj demografiji i analizi statističkih podataka pronalazi bogati izvor budućih znanstvenih propitivanja. Tako se na tragu Korunićevih propitivanja možemo zapitati tko su današnje elite i u kojem pravcu one vode.

Tekst Marianna Nagya „Croatia in the Economic Structure of the Habsburg Empire in the Light of the 1857 Census“ komparativnom metodom primijenjenom na analizu zanimanja i broja stoke (a ona je u to doba pokazatelj gospodarske snage) u popisu iz 1857. godine za pet županija civilne Hrvatske i jedanaest pukovnija Hrvatsko-slavonske Vojne krajine pokušava odrediti razinu razvoja tadašnjeg hrvatskog gospodarstva te položaj tog gospodarstva u gospodarskoj hijerarhiji habsburških zemalja. Tako se vidi da je broj radnika na 100 nezavisnih poduzetnika u Riječkoj županiji vrlo velik, čak u okvirima cijele Monarhije, kao i da je trgovina, u to doba novija djelatnost, imala znatniju ulogu u Rijeci i Osijeku. Ovakvi podaci su pokazatelj razvijenosti određenog područja. Pokazatelj broja radnika na 100 nezavisnih poduzetnika izravno govori o industrijskoj razvijenosti i ekonomskoj jačini riječkog područja. Ako se svemu doda i podatak o tome da je taj broj sredinom 19. stoljeća bio velik u okvirima cijele Monarhije, može se zaključiti kolika je bila važnost Rijeke i riječke luke za Habsburško Carstvo. Broj medicinskog osoblja na 100.000 stanovnika, kao i udio radnika na 1000 stanovnika govore o tadašnjem nezaostajanju slavonskih gradova za Zagrebom ili Rijekom, dakle o relativnoj ekonomskoj moći tih prostora, koja se krajem stoljeća mijenja i premješta na zapad. To je refleks razvoja, odnosno nerazvoja komunikacijskih/transportnih

veza i pravaca, što pak posredno upućuje na njihovu važnost i u današnjem svijetu. Sve navedeno pokazuje kako se analizom statističkih podataka može dobiti pregled gospodarske strukture određenog područja, kao i njegova socioekonomskog razvoja.

Tekst Ivane Žabec nastavlja se temom na prethodni, a govori o „Gospodarstvu Osječke županije u svjetlu popisa stanovništva 1857. godine“ i pokazuje na konkretnom primjeru jedne županije bogatstvo podataka i mogućih analiza koje se iz statističkih podataka mogu iščitati. Analiza zanimanja koja su popisom navedena govori o ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj situaciji analiziranog područja, odnosno o pretežitom gospodarskoj grani, pretežitom tipu zaposlenja – sezonskom, dnevnom, trajnom, o industrijskoj razvijenosti, ili kao u primjeru analize broja služinčadi, govore o veličini i imovinskom stanju veleposjeda, ali i građanstva. Brojčani pokazatelji u sklopu kategorije intelektualna zanimanja, iako u današnjim okvirima više nego skromni, govore o društvenom i kulturnom središtu određenog područja mimo dodijeljenih administrativno-upravnih određenja - grad/trgovište/selo. Tako je zanimljiv podatak da je Vukovar po podacima iz navedenog popisa kulturno i umjetničko središte istočnog dijela Provincijala, iako u to doba nema status grada!

Tekst Ljiljane Dobrovšak „Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine“ pokazuje kako se određena vjerska ili etnička zajednica može pratiti kroz popise stanovništva, te kako je iz popisa moguće pratiti područje iz kojega se doseljavaju. Tekst donosi nove podatke o broju i rasporedu židovskog stanovništva na području Hrvatske u odnosu na podatke koji su se do sada koristili u literaturi. U tabličnim prikazima autorica donosi podatke o županijama iz kojih se Židovi doseljavaju u Hrvatsku, a kroz brojčane podatke prati i kako administrativne promjene kroz propise i odluke koje dopuštaju njihovo naseljavanje

djeluju na migracije stanovništva.

Tekstovi Deana Krmca „Istrani u Trstu prema prvom habsburškom modernom popisu stanovništva“ i Alekseja Kalca „Problematika popisa stanovništva slobodnolučkog Trsta od početka sveaustrijske statistike stanovništva 1754. godine do kraja vojnog konskripcijskog sustava sredinom 19. stoljeća“ pokazuju na primjeru malog područja mogućnosti praćenja njegova razvoja, te mogućnosti praćenja ne samo broja već i pretežitog zanimanja, kao i opće demografske slike određenog etnonima. Ivica Pletikosić u svom tekstu „Pomen izvirnega popisnega gradiva“ govori o važnosti popisa stanovništva kao nositelja statističkih podataka i upozorava da ih je obvezno, kad god je to moguće, provjeravati kroz drugo arhivsko gradivo, prije svega originalne popisnice. Na primjeru analize statističkih pokazatelja iz popisa stanovništva 1910. godine i analize izvornih popisnica pronađenih u Pokrajinskom arhivu u Kopru, autor pokazuje nepravilnosti i diskrepancije do kojih je došlo, jer su sve popise, osim prvog modernog iz 1857. godine, vodile političke strukture, odnosno općinske administracije, u pravilu s političkim pretenzijama. Tako u navedenom popisu dolazi do „prilagođavanja“ tumačenja jezika komunikacije onome što je pod time podrazumijevala općinska administracija, a što nije bilo istovjetno državnoj definiciji navedene popisne kategorije. Piranski povjerenici za popisivanje u Kopru loše su ispunjavali popisne listove, tako da je sve prekontrolirala i državna revizija, a na

temelju popisnih listova na hrvatskom jeziku može se tvrditi da je taj jezik u to vrijeme u Kopru bio službeni! Zašto je to važno? Zato što od 1880. godine, od kada se u popisima stanovništva nalazi rubrika jezik komunikacije, on postaje političko sredstvo i temelj za crtanje granica i nakon Prvog svjetskog rata i nakon Drugog svjetskog rata, a kako kaže autor - vjerojatno će to biti i u 21. stoljeću. Jezik je bio nacionalitet i kao takav je bio presudan u definiranju nacionalnih granica nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja novih država.

Upravo kroz završni tekst i stavove iznesene u njemu shvaćamo važnost izučavanja i bavljenja popisima stanovništva kroz povijest i sadašnjost. Izvor brojnih posrednih i neposrednih informacija, egzaktni, jasni, s mnogobrojnim mogućnostima iščitavanja i „križanja“, često presudni u formiranju granica i državnog teritorija, informatori o budućnosti u svom demografskom dijelu, informatori o gospodarskom razvoju u svojim statističkim pokazateljima, popisi stanovništva su neiscrpno vrelo temeljnih ili inicijalnih znanstvenih istraživanja u različitim znanstvenim područjima.

Zbog brojnih socioloških i kulturoloških tema koje iz popisa stanovništva izvire ili su temelj historiografskih istraživanja, prikazan je novi broj *Historijskog zbornika* koji se preporuča i čitateljstvu kojem područje povijesti nije primarni znanstveni interes. Uz navedene zanimljive članke, prikaze knjiga i znanstvenih skupova, časopis će zaintrigirati široki krug publike.

Lidija Barišić Bogišić

